

UDK:94(497.5=214.58)"1921/1931"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 25. 03. 2004.

Prihvaćeno: 23. 11. 2004.

DANIJEL VOJAK

magdvojk@yahoo.com

Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske

SAŽETAK

Cilj autorova istraživanja u ovome radu bila je analiza demografske strukture romskoga stanovništva na području Hrvatske, Slavonije i Međimurja u razdoblju između dva svjetska rata. Autor je primijenio metode statističke analize podataka kojima je prikazao dobnu, spolnu, obrazovnu i vjersku strukturu romskog stanovništva u Hrvatskoj. Broj Roma na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata kretao se između 6000 i 15.000; pritom je veći dio Roma bio stalno naseljen, a tek njihov manji dio održavao je nomadski način života. Prema analiziranim podacima romsko stanovništvo bilo je najgušće naseljeno na prostoru istočne Slavonije i Podravine, dok su područja Dalmacije, Hrvatskoga primorja, Like i Krbave slabije naseljena tim manjinskim stanovništvom. Romsko stanovništvo većinom je živjelo na ruralnim područjima, a tek manji dio njih živio je u područjima gradova: Zagreba, Karlovca i Varaždina. Autor ističe ravnomjernu raspodjelu između muškog i ženskog dijela romske populacije, a pritom je njihova dobna struktura vrlo mlada. Većina romskog stanovništva prihvaćala je dominantnu vjeru stanovništva na području u kojem je živjela, a u skladu s time većina se romskog stanovništva izjasnila kao pripadnici rimokatoličke, a tek manjina kao pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti. Autor napominje kako je najveći dio Roma bio nepismen, a tek manji dio njih bio je potpuno ili djelomično pismen. Ističe kako se samo trećina Roma izjasnila kao pripadnici ciganske narodnosti, što upućuje na nisku razinu međusobne povezanosti i uznapredovali proces asimilacije. Na temelju analize popisa stanovništva 1921. i 1931. zaključuje kako se romsko stanovništvo kao mlado, nepismeno i međusobno nepovezano, nalazilo na marginama hrvatskoga društva, a upravo njihova društvena marginalnost bit će meta asimilacijske politike vlasti Nezavisne Države Hrvatske.

KLJUČNE RIJEČI: Romi, Cigani, Hrvatska, demografska struktura, popis stanovništva

Romsko¹ stanovništvo danas živi na području Hrvatske više od 600 godina, a povijest te manjine još je nedovoljno istražena. Jedan od bitnih izvora podataka za istraživanje povijesti romske manjine u Hrvatskoj jesu popisi stanovništva koji su se provodili na hrvatskim područjima od kraja 18. stoljeća. Cilj ovoga rada jest pomoću podataka iz popisa stanovništva 1921. i 1931. o demografskim obilježjima romskog stanovništva

¹ Naziv *Romi* jest zajednički naziv za sve pripadnike različitih romskih plemenskih skupina koje imaju zajedničko indijsko podrijetlo iz kojeg izvode vlastiti nacionalni identitet. U mnogim europskim zemljama dobivali su različita imena, npr. engl. *Gypsy*, njem. *Zigeuner*, španj. *Gitanos*, fr. *Bohémiens*, tal. *Zingari*, hrv. *Cigani*... U ovom radu rabićemo naziv *Cigani* kada se on nalazi u izvoru, no u ostalim slučajevima rabićemo naziv *Romi*. O imenima romskog stanovništva vidi: Liégeois, 1987: 24–26; Clébert, 1967: 37–40; Lengel-Krizman, 2003: 9.

dijelom objasniti njihov položaj unutar hrvatskoga društva u međuratnom razdoblju. Pritom valja imati na umu nedostatke u samom provođenju popisa, prije svega zbog nedovoljne metodološke preciznosti i zadržavanja nomadskog karaktera dijela romskog stanovništva.

Ciljevi istraživanja i područja Hrvatske obuhvaćena popisima stanovništva iz 1921. i 1931.

U ovome radu cilj je istražiti obilježja demografske strukture romskoga stanovništva na području Hrvatske i to na temelju analiziranja popisa stanovništva iz 1921. i 1931. Upravo analiziranjem rezultata popisa stanovništva može se saznati u kojim dijelovima Hrvatske su Romi bili gušće ili rjeđe naseljeni, zatim njihova dobna, spolna, vjerska, obrazovna i narodnosna struktura. Dobiveni rezultati omogućuju kvalitetnije razumijevanje povijesti romske manjinske zajednice na području Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata.

Kao glavnim izvorom za proučavanje demografskih obilježja romske populacije na prostoru Hrvatske služit ćemo se fondom br. 367 »Zavoda za statistiku 1875.–1948.« koji se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu. Građa se sastoji od popisa stanovništva za razdoblje od 1857. do 1948., statističkih popisa migracija za razdoblje 1911.–1920., statističkih izvještaja privatnih i državnih poduzeća za međuratno razdoblje na prostoru Hrvatske; unutar fonda nalazi se i drugi sličan statistički materijal. Građu je Hrvatski državni arhiv preuzeo dvaput – 1983. i 1992., a smještena je u 119 svežnjeva. Arhivski je obrađena i pritom je izrađen sumarni inventar (Eržešnik, 1983: 1–2). U ovome radu rabićemo desetak svežnjeva koji su smješteni u šest kutija, a odnose se na popise stanovništva 1921. i 1931. Dobivene podatke iz navedenog fonda usporedit ćemo s objavljenim statističkim publikacijama,² s ciljem dobivanja vjerodostojnije slike o romskoj populaciji na prostoru Hrvatske u međuratnom razdoblju. Pritom valja istaknuti kako u objavljenim statističkim publikacijama koje su navedene u bilješci 3 ne postoji rubrika »Cigani«, već su oni svrstani pod rubrikom »ostali« ili »drugi«. Upravo takvo svrstavanje romske (ciganske) populacije u rubriku »ostali« ili »drugi« ponukalo nas je na istraživanje arhivskog popisnog materijala. Time postaje vidljiva važnost sačuvane popisne građe koja se danas čuva u zagrebačkom Hrvatskom državnom arhivu.

U ovome radu analizirat ćemo popise stanovništva iz 1921. i 1931. provedene na područjima Hrvatske. Prije svega valja definirati područje Hrvatske koje ćemo analizirati. Područje današnje Republike Hrvatske u razdoblju između 1918. i 1941. nalazilo se u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavije) i Kraljevine Italije. Analizirat ćemo rezultate popisa romskoga stanovništva iz 1921. na području uže Hrvatske,

² Služit ćemo se sljedećim publikacijama: *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921., 1932.*; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine u kraljevini Jugoslaviji*, 1931.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva*, 1937.; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939. – 26. kolovoza 1940.*, 1940.

Slavonije, Međimurja i dijelu Primorja i rezultate popisa romskoga stanovništva iz 1931. na području *Savske banovine*. U analiziranim arhivskim materijalima u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu nismo pronašli popisne materijale za cjelokupna područja Istre, Primorja i Dalmacije u analiziranom razdoblju. Valja istaknuti kako za područje Dalmacije postoje statistički podaci o romskom stanovništvu samo za 1931., a te smo rezultate na posebnome mjestu analizirali pokušavajući odrediti broj Roma na svim hrvatskim područjima 1931.³ Kraljevina SHS bila je prema popisnoj građi iz 1921. podijeljena na sedam pokrajina; od toga su se hrvatska područja nalazila u dvjema pokrajinama, i to u pokrajini Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju, na otoku Krku (s općinom Kastav) te u drugoj pokrajini Dalmaciji. Statistički ured u Zagrebu proveo je popis stanovništva na području pokrajine Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka s općinom Kastav, dok je popis na području pokrajine Dalmacije provela Direkcija državne statistike u Beogradu.⁴ U arhivskom popisnom materijalu iz 1921. koji analiziramo u ovome radu područje Hrvatske odnosi se upravo na područje pokrajine Hrvatske, Slavonije i Međimurja te otok Krk. U doba provođenja popisa stanovništva 1931. Jugoslavija je bila upravno podijeljena na banovine, kotare (srezove) i općine. Tada je Jugoslavija podijeljena na devet banovina s područjem Uprave grada Beograda. U arhivskome popisnom materijalu iz 1921. koji ovdje analiziramo područje Hrvatske odnosi se Savsku banovinu. Pritom valja napomenuti kako su česte unutarnje teritorijalne promjene još jedan od problema kod kvalitetnog uspoređivanja rezultata popisa stanovništva iz 1921. i 1931.

Povijest Roma na području Hrvatske u razdoblju 1918.–1941.

U ovom dijelu rada nećemo pokušati dati sintezu povijesti Roma u međuratnom razdoblju na području Hrvatske, već samo onoliko koliko je potrebno za razumijevanje položaja romske manjine u Hrvatskoj u navedenom razdoblju, s ciljem razumijevanja demografskih obilježja romske manjine na temelju popisa stanovništva iz 1921. i 1931.

Povijest romske manjine na prostoru Hrvatske u hrvatskoj je znanosti još nedovoljno istražena tema. Tek poneki hrvatski znanstvenici bavili su se tom tematikom, poput Franje Fanceva, Josipa Matasovića, Rade Uhljika, Narcise Lengel-Krizman, Nivena Hrvatića i Zvonimira Pongraca, no nitko od njih nije uspio pružiti sintezu povijesti Roma u Hrvatskoj.⁵ Većina znanstvenika u Hrvatskoj koja se bavila romskom

³ Vidi poglavlje: Statističko izračunavanje stvarnog broja romskog stanovništva u razdoblju 1921. i 1931. na području Hrvatske.

⁴ *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924: VII.–VIII., XX.–XXI.

⁵ Franjo Fancev je kao književni povjesničar i filolog objavio pet članaka u *Narodnim novinama* pod naslovom »Iz prošlosti i sadašnjosti cigana« u razdoblju od 17. 11. 1912. do 21. 11. 1912. U tim člancima tumači povijest Roma na prostoru Europe i Hrvatske, s naglaskom na pitanjima romskog jezika. Josip Matasović objavio je 1928. u *Narodnim starinama* članak pod naslovom »Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma« u kojem je obrađivao utjecaj marijoterezijanskih i jozefinskih reformi na romsko stanovništvo u Hrvatskoj. Rade Uhljak kao filolog i etnolog bavio se i poviješću Roma u Hrvatskoj te je autor prvog srpskohrvatsko-romskog rječnika. Narcisa Lengel-Krizman kao jedina hrvatska povjesničarka bavila se problematikom

poviješću nisu bili povjesničari nego filolozi i etnolozi. Upravo izostanak znanstvenih rezultata o povijesti Roma otežava stvaranje cjelokupne slike o dijelu njihove povijesti, i to onom koji se odnosi na razdoblje između dvaju svjetskih ratova.

Hrvatska je 1918. pristupila Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije država mijenja ime u Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim i u Kraljevina Jugoslavija). Valja istaknuti kako se u novoosnovanoj državi većina romskog stanovništva nalazila u južnijim dijelovima države (područje Kosova i Makedonije), dok su sjevernije dijelove države Romi rjeđe naselili (tablica 10). Za potpuno razumijevanje povijesti Roma u Hrvatskoj potrebno je promotriti položaj romske manjine u ostalim europskim zemljama. Međuratno razdoblje na prostoru cijele Europe karakteriziraju dva glavna procesa: proces početka kulturnog i političkog organiziranja te proces intenzivnijeg i nasilnijeg asimiliranja romskog stanovništva. Proces političkog i kulturnog organiziranja može se uočiti na prostoru istočnoeuropskih zemalja. Taj proces najuočljiviji je u Rumunjskoj i Poljskoj, a iz tih država potekla je i ideja o stvaranju »ciganske države« uz podršku Lige naroda. Pokrenuta su romska kulturno-umjetnička društva, listovi, a dijelom se pokušalo ujediniti političke i gospodarske interese romskih plemena (Liégeois, 1986: 144–147; Đurić, 1987: 150–151; Šiftar, 1970: 88). Unutar tog procesa može se shvatiti osnivanje, krajem dvadesetih godina, »Prve srpsko-ciganske zadruge«, vjersko-društvene udruge »Društvo tetkice Bibije« u Beogradu te pokretanje prvog romskog lista u Jugoslaviji *Romano Lil*. Taj list pokrenuo je Svetozar Simić (student Pravnog fakulteta u Beogradu) u Beogradu s ciljem stvaranja temelja za osnivanje romske organizacije. No, zbog pomanjkanja novčanih sredstava list je nakon nekoliko brojeva prestao izlaziti (Đurić, 1987: 80–81, 202; Šiftar, 1970: 156, 248). Za ostale dijelove Jugoslavije nismo pronašli podatke o kulturnom i političkom organiziranju, no vidljivo je da između samih Roma nije bilo dovoljno unutarnje političke i kulturne kohezije koja bi potaknula njihovo kvalitetnije organiziranje. Istaknuta društvena i politička pasivnost Roma na području Europe omogućila je razvoj procesa njihova asimiliranja te kasnijeg pokušaja istrebljenja. Upravo su ti procesi asimiliranja na području Zapadne Europe bili vrlo nasilni, a takva politika njemačkih vlasti dovela je do osmišljavanja nove politike vidljive u programu *Endlösung* (»konačnog rješenja«) »ciganskog problema« na prostoru Njemačke. Takva se politika primjenjivala u mnogim europskim zemljama, a imala je za posljedicu oko 240.000 ubijenih Roma u Drugome svjetskom ratu.⁶ Jugoslavenske državne vlasti pokušavale su donošenjem upravnih odredbi regulirati »ciganski problem« na prostoru svoje države. Tim odredbama poticano je školovanje Roma, a istodobno zabranjivana skitnja i pojačan nadzor policijskih (žandarmerijskih) snaga. Takva politika vrlo je često dovodila do sukoba između lokalne i romske zajednice, a pritom nije rezultirala značajnijim pomacima u odnosu

genocida nad romskom manjinom u Drugome svjetskom ratu te je 2003. objavila knjigu *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942*. Neven Hrvatić dao je kraću sintezu romske povijesti u Hrvatskoj u članku »Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, 2000, br. 2–3, (suautorica Suzana Ivančić). Zvonimir Pongrac uredio je 2003. knjigu *Gjelem, Gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija: (s pregledom povijesti i glazbe Roma)*, u kojoj je donio i kraći pregled povijesti Roma u Hrvatskoj.

⁶ Više o tome vidi u: Clébert, 1967: 240–243; Bernadac, 1981; Peukert, 1987: 199, 210–217; Lengel-Krizman, 2003: 20–30.

između tih dviju zajednica (Šiftar, 1970: 81–99). »Ciganski problem« pokušale su riješiti državne vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje NDH) preuzimajući njemački model *Endlösung* što je dovelo do ubijanja između 8500 i 15.000 Roma (Lengel-Krizman, 2003: 30–64; Žerjavić, 1989: 73).

Romi su na području Hrvatske u razdoblju 1918.–1941. živjeli na marginama društva, međusobno podijeljeni i bez vidljive svijesti o potrebi međusobnog kulturnog i političkog organiziranja. Franjo Fancev pišući 1912. o povijesti i sadašnjosti Cigana, razlikuje tri skupine Cigana koje su tada živjele na prostoru Hrvatske: Kolompare, Koritare, Drobne kovače ili Jožeke. Kolompari imaju nomadski karakter, žive pod čergama, govore ciganskim jezikom s očuvanim indijskim narječjem, a bave se popravkom kotlova, trgovinom konja i prošnjom. Koritari imaju sjedilački karakter, govore rumunjskim jezikom, nose cigansku odjeću (npr. visoke čizme, šarena odijela, debele crne hlače...) te su skloni krađi i primanju milostinje. Drobni kovači najasimiliraniji su dio romskih skupina jer žive u kućama, bave se trgovinom konja i glazbom te govore umjetnim (»gegavačkim«) jezikom.⁷ Dvadesetak godina kasnije Rade Uhlak pišući u *Hrvatskoj enciklopediji* o Ciganima u Hrvatskoj, razlikuje turske Cigane (nalaze se na području gornjeg Pokuplja, Baranje i Bačke, govore arhaičnim ciganskim jezikom), rumunjske Cigane (između njih razlikuje stalno naseljene Cigane u istočnoj Hrvatskoj i Srijemu i nomade-čergaše na prostoru od Podunavlja do Podravine, a te skupine govore poluromaniziranim ciganskim narječjem) i Karavlake (nalaze se na prostoru gornje Posavine i Like, govore rumunjski jezik, no njihov je ciganski karakter upitan) (*Hrvatska enciklopedija*, 1942: 749). Takvo razlikovanje romskog stanovništva prema obilježjima poput oblika života (sjedilački ili nomadski), jezika i zanimanja, primjenjuje se i danas i pokazuje stalnu podijeljenost između romskih skupina. Zanimljivo je ovdje istaknuti kako se danas u Hrvatskoj Romi dijele na dvije skupine: Bajaše i Rome koji govore indoeuropski jezik *romani chib*. Bajaši vuku svoje podrijetlo iz Rumunjske i Mađarske, govore *ljimba 'd' bajaš* jezikom (bajaški dijalekt starorumunjskog jezika), a bavili su se i obrađivanjem drva (npr. koritarstvom). U drugu skupinu Roma pripadaju druga plemena, npr. Kanjari, Kaloperi, Haškalije, Kalderaši i dr. koji se bave trgovinom, obradom metala i glazbom (Pongrac, 2003: 83–84). Iz navedenoga se može zaključiti kako današnji Romi Bajaši vuku podrijetlo od Koritara, a današnji Romi koji govore *romano chib*, dijelom vuku svoje podrijetlo od Kolompara.

Dragocjen izvor za proučavanje Roma u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju jest *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* kojeg je izdavala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.⁸ U tom *Zborniku* iz 1917. Josip Kotarski se u opisu narodnog života u selu Lobar koje se nalazi u Hrvatskom zagorju (u Varaždinskoj župa-

⁷ *Narodne novine*, 18. studeni 1912., br. 267: 3. i 19. studeni 1912., br. 268: 3.

⁸ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* pokrenut je 1897. kao publikacija koja bi sakupljala građu o narodnom životu Južnih Slavena, koja bi zatim bila znanstveno obrađena i prezentirana u tom zborniku. Jedan od prvih urednika Zbornika bio je Antun Radić koji je napisao 1897. »Osnovu za sabirañe i proučavañe građe o narodnom životu«. U toj »Osnovi« dao je kao jednu od tema za proučavanje narodnog života rubriku »Cigani« u kojoj je htio doznati o prisutnosti Cigana, njihovu jeziku i običajima te odnosu prema domicilnom stanovništvu (*Zbornik...*, 1897: 1–41).

niji, ktoru Zlatar i općini Lohor), osvrnuo i na Cigane: »...Ovdje nema stalno naseljenih cigana, nego dohode amo svaki mjesec ili svaki drugi mjesec, namjeste se na spašniku, na gmajni blizu sela, gdje stanuju pod šatorima. Ciganice idu od kuće do kuće 'ciganit'... Karte 'šlogaju' ženama... Djeca su uvijek pod šatorom za čuvare, a cigani prose po selo sijeno za koće. Siromašni su... Nijedan se ciganin ne bavi meštrijom, nego idu od sajma do sajma te trguju koñima ili bole uz pridav ih mijenaju. Ľudi ne trpe cigane, ali ih daruju, samo da ih ne okradu. Prije pedeset godina dvojca se naših oženili dvjema ciganicama, ali više nijednog nije u životu. Svoje ime ciganin ne će nigda pravo kazati, meni veli tako, drugom onako. Vjere su katoličke, crkvu nikad ne polaze...« (Zbornik..., 1917: 75). Sedam godina kasnije Luka Lukić u članku »Varoš« u *Zborniku* opisujući selo Varoš u Slavoniji (koje se nalazi u Požeškoj županiji, kotar Brod, općina Podvinjačka), govori o Ciganima čerгарima (nomadima) koji: »...Kod sela budu po mjesec, dva dana, pa i' priko noći nestane. Svi su ciganji crni, pa se zbog toga i crnim ljudem kaže da su ciganji. Oni govore među sobom ciganjski, a međ svitom racki... Ciganji ima više fela: jedni kuju, drugi vračaje, a treći pravu korita i raznašaje po selu. Kovači kuju i prodaju burgije, grebene, svrdle i nože ...Vračari su prave muzilije ... u vračanju su ženske prave majstorice ... Sve što ciganji radu, radu za jelo i robu, a ne za novce ... Dođe li im što do zgrade, radu i ukradu i krađeno primaje ... ženski svit ne trpi ciganji, a muški ciganjki ... Djeca bježu pred prošnjacima i ciganjima, jer i' starji plašu, da će i' dat slipcu u vreću, ako neće bit dobra. Ciganji se ženu među sobom ko i slipci, a nigda se još ni trefilo, da bi naška cura ošla za ciganjina ili naš momak uzeo ciganjku; toga se ne rodi. Bolje bit neudata ili neoženit, nego se s ciganji smišat, pa da se svit uvik zaluđuje š njima... Ciganji jedu svašta, što se nama grstavi. Krepa li komu prase ili goveće, zakopaje ga, ciganji to nanjuše, iskopaje, skuvaje, pa kako je slatko...« (Zbornik..., 1924: 153–155). Upravo iz tih dvaju opisa odnosa prema Romima na području Hrvatskog zagorja i Slavonije uočljivo je veliko nepovjerenje domicilnog stanovništva prema njima. Za domicilno stanovništvo Romi su stranci, oni ne žive zajedno s ostatkom stanovništva u samom selu, već se nalaze izvan, na »margini« sela. Zajedničko je razmišljanje domicilnog stanovništva kako Romi krađu i varaju, prose i rade sve za hranu te se zbog toga njima ne smije vjerovati, ni s njima zajedno živjeti (npr. sklapanje ženidbenih veza svojevrsan je tabu). Josip Horvat u svojoj knjizi *Živjeti u Hrvatskoj: 1900.–1941.* oslikava hrvatsko društvo prve polovine 20. stoljeća. U svojim opisima Zagreba, točnije njegova dijela uz Savu, opisuje kako su Zagrepčani s puno predrasuda doživljavali romsko stanovništvo.⁹

Vrlo je malo podataka o povijesti Roma u tom razdoblju na području Istre i Dalmacije. Postoje podaci o šest romskih obitelji na području Istre u razdoblju između dva svjetska rata. U tom razdoblju Istra je bila u sastavu talijanske države koja je od dolaska fašista na vlast dvadesetih godina pomnije pratila i kontrolirala kretanja Roma unutar svoje države. Romsko stanovništvo živjelo je na marginama istarskoga društva u vrlo teškim socijalnim uvjetima. Pritom valja istaknuti kako su oni bili nomadi i vrlo

⁹ »... Kraj mosta su u vrbiku ciganski šatori. Ne gledati tamo! To su Cigani, koji krađu djecu, pa je oslijepo i vodaju po sajmovima da prose krajcaru! No dječji pogled zuri na napetu golu grud mlade Ciganke – još mnogo puta će mu se javljati u snu i na javi, postati magičan pojam zabranjenoga...« (Horvat, 1984: 13–14).

često zakonski gonjeni zbog kriminalnih aktivnosti. Pod udarom fašističkih zakona i s početkom Drugoga svjetskog rata na području Istre više nije bilo romskog stanovništva, a to ukazuje na uspješno provedenu asimilacijsku politiku nad tim stanovništvom (Dukovski, 1996: 237–244). Ivan Goran Kovačić 1939. u članku pod naslovom »Posljednji slobodnjaci« osvrće se na problematiku odnosa prema romskom stanovništvu, ističući pritom potrebu razumijevanja romskog načina života kao temelja za uspješno razumijevanje i rješavanje »ciganskog problema«.¹⁰

Iz navedenoga vidljivo je kako romsko stanovništvo živi na marginama hrvatskoga društva u međuratnom razdoblju. U hrvatskom društvu postojala je u tom razdoblju velika razina nepovjerenja i predrasuda prema Romima koji upravo zbog svoga načina života (koji je zatvoren i jednako ispunjen nepovjerenjem prema većinskom stanovništvu) samo potiču stvaranje dodatnoga nepovjerenja većinske zajednice prema njima.

Popisi stanovništva 31. 1. 1921. i 31. 3. 1931. na području Hrvatske

Nakon osnivanja Kraljevstva (kasnije Kraljevine) Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje Kraljevina SHS) krajem 1918. jedan od bitnih zadataka nove države bio je organizacija popisa stanovništva. Upravo se preko toga popisa pokušalo saznati točnu demografsku, gospodarsku i društvenu strukturu stanovništva. Dodatni razlog za važnost organizacije popisa 1921. bio je taj što je on proveden nešto više od dvije godine od završetka Prvoga svjetskog rata te je imao zadaću pružiti sliku posljedica tog rata na stanovništvo u novoj državi.¹¹ Kraljevina SHS bila je prema popisnoj građi iz 1921. podijeljena na sedam pokrajina: 1. Hrvatsku (ona je obuhvaćala područje uže Hrvatske, Slavoniju, Međimurje, otok Krk s općinom Kastav); 2. Dalmaciju; 3. Srbiju (podijeljena na sjevernu i južnu Srbiju); 4. Crnu Goru; 5. Bosnu i Hercegovinu; 6. Sloveniju s Prekomurjem; 7. Banat, Bačku i Baranju. Statistički ured u Zagrebu proveo je popis stanovništva na području Hrvatske, dok je popis na području Dalmacije provela Direkcija državne statistike u Beogradu.¹² Rezultati popisa stanovništva koji se proveo u

¹⁰ »... Zašto Cigani krađu, zašto varaju, zašto izvršavaju zločine? U modernoj kriminalistici uzima se u obzir socijalni momenat, prilike, bezbrojni motivi, olakšavajuće okolnosti, koje doduše funkcioniraju najuspješnije tamo, gdje su imale najmanje udjela. Cigan se mora izvlačiti zbrkom imenâ čitavog tabora, lukavošću da iscigani svoju slobodu, koja je zacijelo uzrok sve većem rastu ciganskih zlodjela. Trebalo bi svakako malo dublje prodrijeti u taj problem i rješavati ga s više poznavanja, čovječanskog osjećaja i smisla ... Isto tako romantično i glupo zvučat će prijedlog, da se ciganski problem dublje prouči, prepusti stručnjacima, poznavaćima ciganskih skupina, njihova života, njihovih razlika, njihovih jezika, njihove psihe...« (Kovačić, 1939: 540).

¹¹ Predstojnik Zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu Rudolf Signjar, uoči početka popisivanja 1921. u *Jutarnjem listu* ističe da »... Kao što modernijim popisima, tako je i ovom zadaća, da zakonodavstvu, upravi i općinstvu podade što pouzdanije podatke o broju žiteljstva te o sastavu njegovu po raznim važnijim prirodnim i socijalnim svojstvima. Ovaj će nas popis upoznati također sa stanjem domaće stoke i dati pouzdanije smjernice za brigu našeg stočarstva. Iz rezultata ovoga popisa i crpst će se i nauka svoju opsežnu gradju za proučavanje raznih fizičkih, socijalnih i gospodarskih pitanja. Posebna se važnost ovoga popisa diže još i time, što u minulom deceniju vođeni rad ostavio jake tragove u odnosima žiteljstva i gospodarstva, pak će nam taj popis baš te promijenjene odnose osvijetliti...« (*Jutarnji list*, 21. siječanj 1921., br. 3224: 3).

¹² *Prethodni rezultati. popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924.: VII.–VIII., XX–XXI; Goldstein [et al.], 1996: 123–124.

siječnju 1921. iskazani su dijelom u sklopu upravno-teritorijalnih jedinica koje su postojale prije 1918. Tako je na području Hrvatske zadržana županijska podjela, no primijenila se podjela država na upravne kotareve i upravne općine, što je usklađeno s Ustavom iz lipnja 1921.¹³ Nakon osnutka nove države, utemeljena je Direkcija državne statistike u Beogradu koja je djelovala unutar Ministarstva za socijalnu politiku. Sve do 1924. funkcionirali su statistički uredi u Zagrebu i Sarajevu te statistički odsjek u Ljubljani kao zasebne pokrajinske uprave, a zatim su bili ukinuti i pripojeni ministarstvu za socijalne poslove. Zemaljski statistički ured u Zagrebu bio je do 1922. neposredno podvrgnut banu, a zatim prelazi u sastav odsjeka za socijalnu politiku unutar pokrajinske vlade u Zagrebu (Andrejka, 1937: 24–27). Pripreme za popis stanovništva trajale su od polovine listopada 1920., a u tom razdoblju Direkcija državne statistike izdaje *Pravila i uputstva* kojima je dan okvir djelovanja popisnih organa i državnih vlasti.¹⁴ Za sam datum provođenja popisa određen je zadnji dan prosinca 1920., no zbog tehničkih problema¹⁵ datum je pomaknut za mjesec dana, na zadnji dan siječnja 1921. Samo trajanje popisivanja određeno je za razdoblje od 1. do 10. veljače 1921. Direkcija državne statistike neposredno je vodila popise u Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji, Vojvodini i Sloveniji, a posredno preko zagrebačkog statističkog ureda za područja Hrvatske, Slavonije, Međimurja s otokom Krkom te statističkog odsjeka u Sarajevu za područje Bosne i Hercegovine.¹⁶ U Zagrebu su održana predavanja s ciljem objašnjavanja korisnosti provođenja popisa stanovništva. Urednik dnevnika *Jutarnji list* Eugen Demetrović intervjuirao je ravnatelja statističkog ureda u Zagrebu Rudolfa Signjara. Signjar je u intervjuu objašnjavao važnost provođenja popisa i pritom pozvao na što bolje sudjelovanje stanovništva u tom popisu.¹⁷ Prilikom popisivanja stanovništvo se bojalo kako će dobiveni podaci biti upotrebljavani u porezne i vojne svrhe, tako da je dio njih bio vrlo sumnjičav prema popisivanju.¹⁸ Jedan od glavnih problema prilikom organizacije navedenog popisa bio je izostanak jedinstvenog zakona o popisu stanovništva za

¹³ Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva god. 1921.*, sv. 58, kut. 45; *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924.: 30–33.

¹⁴ »Uvod«, u: *Prethodni rezultati. popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine* (1924: IV.–V).

¹⁵ Direktor državne statistike Dragiša M. Đurić o razlozima za pomicanje datuma provođenja popisa: »... zbog izvesnih i nepredviđenih i nesavladljivih tehničkih, naročito usled ratom upropaštenih saobraćajnih veza i dr. teškoća...« (»Uvod«, u: *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924: VII). M. Rojc kao zastupnik bana Hrvatske i Slavonije krajem 1920. izdaje naredbu o odgodu popisa stanovništva u kojoj stoji kako: »... Uslijed nesavladivih teškoća poslani popisni materijal nije prema dobivenim izvještajima mogao stići u predviđenom roku...« (*Narodne novine*, 18. prosinac 1920., br. 289: 1). Iz navedenoga je vidljivo nedovoljno sređeno stanje u državnoj upravi kao posljedica rata i osnutka nove države, što je imalo određene posljedice i na samo izvođenje popisa stanovništva.

¹⁶ »Uvod«, u: *Prethodni rezultati. popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1924: VII.

¹⁷ *Jutarnji list*, 26. siječnja 1921., br. 3229: 3.

¹⁸ U *Jutarnjem listu* nekoliko dana nakon okončanja popisa stanovništva nalaze se članci pod naslovom: »Sličice iz popisa pučanstva: Utisci iz grada – žene tjeraju popisivače – čudna kućanstva – prenatalne postelje. Ne zna koliko joj je godina – nepoznati u istoj postelji« (*Jutarnji list*, 15. veljače 1921., br. 3249: 4.), »Sličice iz popisa pučanstva: daljnji utisci – kako cigani ispunjavaju listine – starica i njezina kokoš – bojazan za kanarinca – kako muževi upisuju svoje žene« (*Jutarnji list*, 16. veljače 1921., br. 3250: 5).

cijelu državu, pa se tako popis proveo na temelju važećih pokrajinskih zakona, koji su se samom metodom prikupljanja podataka razlikovali.¹⁹ Sumnjalo se da su popisivači namjerno krivotvorili podatke o brojčanom stanju narodnosti, pogotovo mađarske i albanske (Banac, 1995: 36–45). Razloge tome možemo vidjeti u zategnutim odnosima između državne vlasti u Beogradu te Mađarske i Albanije oko pitanja međusobnog razgraničenja koje je tada bilo aktualno. Ovdje je potrebno reći kakva je bila politička i društvena situacija u Hrvatskoj tijekom popisivanja jer se time u potpunosti može razumjeti određeni otpor koje je stanovništvo imalo prema popisivanju. Istaknut ćemo samo neke događaje za koje smatramo da su mogli utjecati na odnos stanovništva prema popisu. U rujnu 1920. izbila je seljačka pobuna protiv žigosanja stoke na prostoru od Zagreba do Siska, koja je nakon desetak dana ugušena (Banac, 1995: 203–212). Dva mjeseca kasnije potpisan je Rapallski ugovor kojim je Italija dobila dijelove hrvatskog teritorija, a krajem studenoga održani su izbori za Ustavotvornu skupštinu na kojima je Hrvatska republikanska seljačka stranka postala najjača hrvatska politička stranka i oštra opozicija vladi (Banac, 1995: 324; Goldstein, 2003: 244). Početkom prosinca u Zagrebu su izbile demonstracije protiv postojećeg društvenog stanja u državi, što je dovelo do sukoba između bivših domobrana sa žandarmerijskim snagama, a u tim sukobima bilo je i mrtvih. Taj se sukob kasnije shvaćao kao »početak hrvatskog bunta protiv novostvorene države«. Krajem prosinca iste godine vlada donosi »Obznanu« – dekret kojim je zabranjena komunistička aktivnost, a prva polovina 1922. obilježena je političkim borbama oko donošenja Ustava (Goldstein, 2003: 239). Iz svega navedenoga vidljivo je kako je popis stanovništva 31. siječnja 1921. proveden u vremenu u kojem su sve izraženiji znakovi »otpora« i nezadovoljstva hrvatskog stanovništva prema postupcima državnih vlasti. Taj aspekt moramo uzeti u obzir prilikom razmatranja rezultata popisa stanovništva iz 1921. jer još nije istraženo kako se romsko stanovništvo ponašalo u razdoblju djelomične političke i društvene nestabilnosti. Prvi statistički obrađeni rezultati objavljeni su 1924. u knjizi *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921.*, a *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921.* objavljeni su osam godina kasnije u Sarajevu. Ponovna reorganizacija statističkih ureda počinje 1929. kada Opća državna statistika u Beogradu s odsjecima u Zagrebu i Sarajevu dopijeva u okrilje ministarstva za unutarnje poslove (Andrejka, 1937: 30–39).

Uoči provođenja popisa 31. ožujka 1931. kralj Aleksandar proglasio je »Zakon o popisu stanovništva, poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava) i stoke na dan 31 marta 1931 godine«. U tom zakonu propisane su nadležnosti državnih i banovinskih institucija te stanovništva prilikom provođenja popisa. Zakonom je dan jedinstven temelj za provođenje popisa na području cjelokupne države, a samim time dobivene rezultate moglo se kvalitetnije upotrebljavati. Upravo zbog donošenja tog zakona dio je državnih statističara smatrao kako je taj popis stanovništva prvi jedinstveni popis u novoj državi.²⁰ U vrijeme provođenja popisa stanovništva 1931. Jugoslavija je bila

¹⁹ *Jutarnji list*, 13. siječnja 1931., br. 6805: 1.

²⁰ *Pravilnik za izvršenje popisa stanovništva, poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava) i stoke u Kraljevini Jugoslaviji na dan 31 mart 1931 godine (sa Zakonom o popisu)*, 1935: 30–32; *Jutarnji list*, 13. siječnja 1931., br. 6805: 1.

upravno podijeljena na devet banovina s područjem Uprave grada Beograda, a prostor današnje Hrvatske činili su dijelovi Savske, Primorske, Zetske i Drinske banovine (Goldstein [et al.], 1996: 123–126). Kao jedna od zakonskih i metodoloških podloga za sam popis, objavljen je *Pravilnik o popisu pučanstva i stoke na cijelom državnom teritoriju*, a prema njemu Opće odjeljenje opće državne statistike neposredno upravlja popisom za područja Dunavske, Moravske, Vardarske i Zetske banovine te za područje grada Beograda, dok za Dravsku, Savsku i Primorsku banovinu popisom upravlja zagrebački statistički ured. Statistički ured u Sarajevu zadužen je za upravljanje popisom na području Vrbavske i Drinske banovine. Kao vrhovni kontrolni organi predviđeni su banski popisni odbori, okružni inspektorati i kotarska poglavarstva, dok organe za samo provođenje popisa čine općinske vlasti, općinski popisni odbori i sami popisivači.²¹ Ukupno je bilo više od 52.000 popisivača, a prema zanimanju najviše je bilo javnih službenika i svećenika. Svi su oni radili besplatno, a jedino su im bili plaćeni prijevozni troškovi. Time je država uštedjela novac, no zbog toga je rad popisivača gubio na kvaliteti.²² Neki od zagrebačkih političara isticali su provođenje popisa stanovništva s ciljem »... da se pokaže cijelom svijetu svoje kulturno i ekonomsko stanje, pa je tako i kraljevska vlada odlučila, da se obavi popis koji će pokazati kako stoji naša država...«.²³ Popis je trebao biti proveden do 10. travnja 1931., no zbog manjkavog rada popisivača produljio se za nekoliko dana. Tijekom popisivanja pojavile su se vijesti o statističarima varalicama koji su popisivanje novčano naplaćivali, no samo popisivanje proteklo je bez većih problema.²⁴ Popis stanovništva 1931. proveo se tijekom diktature kralja Aleksandra u kojoj je dominirala politička i gospodarska kriza od 1930. koja je pogoršala položaj dijela stanovništva. Provođenje popisa stanovništva u takvoj društvenoj atmosferi zasigurno je utjecalo i na izjašnjavanje romskog stanovništva, no to je predmet zasebnog znanstvenoga istraživanja (Goldstein, 2003: 250–255). Poseban su problem prilikom sređivanja dobivenih podataka predstavljale teritorijalne i administrativne promjene koje su se dogodile od posljednjega popisa stanovništva. Unatoč takvim problemima, u Beogradu 1931. izlazi knjiga *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji*, a šest godina kasnije u istom gradu izlaze knjige *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji*.

²¹ *Narodne novine*, 14. veljače 1931., br. 38: 1. i 10. ožujka 1931., br. 58: 1–5.

²² Andrejka, 1937: 35; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga I: *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva*, 1937: VI.

²³ *Jutarnji list*, 3. travnja 1931., br. 6885: 4; ban Savske banovine Ivo Perović nekoliko tjedana prije samog početka popisivanja, istaknuo je da »... Podaci što će se sabrati popisom služiti će poljoprivredi, trgovini, industriji i medicinskoj znanosti a zatim zakonodavstvu i upravi u nastojanju njihovom, da se promiče duševni i gospodarski napredak naroda kao i opće nauci, da proučava i ispituje sve pojave u našem narodu, njegov razvitak i sastav po raznim mu svojstvima. Prema tome namijenjen je ovaj popis općem dobru, pa je stoga radi svoje velike važnosti i koristi zavrijedio, da bude od svakog rodoljuba ispravno shvaćen i da ga svaki rodoljub iskreno pomogne ... Ovaj popis ne vrši se u cilju oporezivanja naroda, već je namijenjen jedino dobrobiti naroda, stoga neka nitko ne zazire od njega i neka se nitko ne plaši...« (*Narodne novine*, 11. ožujak 1931., br. 59: 1.

²⁴ *Jutarnji list*, 21. travnja 1931., br. 6901: 5; *Jutarnji list*, 2. travnja 1931., br. 6884: 4.

Romi u popisima stanovništva 1921. i 1931. na prostoru Hrvatske

Romi na području Hrvatske bili su manjinska zajednica koju su statističari u međuratnom razdoblju svrstali u jednu od petnaestak narodnosti na području Jugoslavije. U popisima stanovništva određene su sljedeće narodnosti: jugoslavenska, čehoslovačka, ruska, ukrajinska, poljska, bugarska, mađarska, njemačka, arnautska (albanska, D. V.), turska, rumunjska, talijanska, grčka i ciganska, a uz te rubrike bile su rubrike za »ostale« i »nepoznato«. Ovdje je potrebno napomenuti što su popisivači smatrali »narodnošću«, a što »materinskim jezikom«. U popisu stanovništva 1921. kao kriterij za narodnost primjenjivao se materinski jezik i vjeroispovijest popisane osobe. U popisu nije postojala rubrika »jugoslavenski« za materinski jezik, već »srpski ili hrvatski« i »slovenski«.²⁵ U sljedećem popisu stanovništva iz 1931. postojale su dvije odijeljene rubrike za »narodnost« i »materinski jezik«. U *Pravilniku za izvršavanje popisa stanovništva, poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava) i stoke u Kraljevini Jugoslaviji na dan 31. marta 1931. godine* u članku 61. piše kako »... Na pitanje 11 i 12 upisuje se narodnost kojoj dotično lice pripada (jugoslavenska ili druga); ako narodnost nije jugoslavenska treba tačno naznačiti onu narodnost kojoj to lice pripada na pr. nemačka, mađarska, turska, itd... Svako lice može slobodno da izjavi koje je narodnosti i koji mu je materinski jezik i popisni organi ne smiju vršiti nikakav pritisak u tom pogledu...«.²⁶ Iz citata je vidljivo kako više nije bilo u popisu stanovništva iz 1931. rubrike za narodnost »srpska ili hrvatska« i »slovenska«, već samo »jugoslavenska«. U skladu s time popisivači su 1931. razlikovali »materinski jezik« od »narodnosti«, a time su popisivane osobe dobile mogućnost da se odrede prema narodnosti, bez obzira na svoj materinski jezik. Baš su takvu mogućnost mnogi pripadnici romske manjine na području Savske banovine iskoristili.

Jedan od vrlo važnih problema s kojima su se popisivači susretali prilikom popisivanja romskog stanovništva bio je njihov nomadski način života. U Hrvatskoj je u međuratnom razdoblju dio Roma zadržao selilački (nomadski) način života, a baš ta činjenica dodatno stavlja pod sumnju vjerodostojnost dobivenih podataka o Romima iz analiziranih popisa stanovništva. Prvi popis stanovništva nakon Prvoga svjetskog rata provodio se krajem siječnja i početkom veljače 1921., dok se drugi popis stanovništva provodio krajem ožujka i početkom travnja 1931. Romske nomadske skupine tijekom zimskih mjeseci miruju, no nakon prestanka zime sele se na druga područja. Upravo zbog seljenja romskih nomadskih skupina u vrijeme provođenja popisa stanovništva (posebice onoga iz kraja ožujka i početka travnja 1931.) nameće se dvojba jesu li popisivači mogli sve Rome uspješno popisati. Nomadski način života Roma bio je konstantan problem prilikom popisivanja u prošlosti, no danas veći dio romskog stanovništva živi sjedilačkim načinom života te taj problem u popisivanju nije toliko važan kao što je to bio u prošlosti. Tu dvojbu moramo uzeti u obzir prilikom procjenjivanja vjerodostojnosti dobivenih podataka iz popisa stanovništva.

²⁵ *Prethodni rezultati. popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine* (1924: XXI–XXV); *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948.*, knjiga IX: *Stanovništvo po narodnosti* (1954: IX–XII).

²⁶ *Narodne novine*, 10. ožujak 1931., br. 58: 4.

Teritorijalna rasprostranjenost romske populacije na prostoru pokrajine Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka i općine Kastav prema popisu stanovništva 31. 1. 1921. i Savske banovine prema popisu stanovništva 31. 3. 1931.

Prema popisu iz 1921. najviše je romskog stanovništva na području pokrajine Hrvatske, Slavonije, Međimurja i otoka Krka s općinom Kastav živjelo u njenim istočnim dijelovima. U Virovitičkoj i Srijemskoj županiji bilo je ukupno oko 67% (ili 3984) od ukupnog broja Roma u Hrvatskoj, a najmanje Roma bilo je na području Ličko-krbavske i Modruško-riječke županije. Na prostoru tih dviju županija Roma je bilo manje od 1% (ili 33 Roma) od njihova ukupnog broja u Hrvatskoj. Zanimljiv je podatak kako je tek 5% romskog stanovništva bilo naseljeno u gradovima. Pritom se ističe grad Đakovo u Virovitičkoj županiji s 208 popisanih Roma (tablica 1). Iz toga se može zaključiti kako su Romi naseljavali većinom ruralna područja, vjerojatno zato jer su na tim područjima mogli lakše zadržati svoj način života. Na ruralnim područjima mogli su

Tablica 1: Stanovništvo ciganskog materinskog jezika u pokrajinama Hrvatskoj, Slavoniji, Međimurju i na otoku Krku s općinom Kastav, prema popisu stanovništva 1921.

Županije, gradovi, kotarevi	Broj Roma	Udio Roma u njihovu ukupnom broju u Hrvatskoj (%)
Županija Varaždin	67	1,13
Grad Varaždin	2	0,03
Županija Zagreb	262	4,43
Grad Karlovac	2	0,03
Grad Zagreb (građanstvo)	18	0,30
Grad Zagreb (vojništvo)	1	0,01
Županija Modruško-riječka	33	0,55
Županija Lika-Krbava	0	0,00
Županija Bjelovar-Križevci	982	16,61
Grad Bjelovar	3	0,05
Županija Srijem	2219	37,54
Grad Mitrovica	48	0,81
Grad Srijemski Karlovci	4	0,06
Grad Vukovar	5	0,08
Grad Vinkovci	2	0,03
Županija Virovitica	1765	29,85
Grad Đakovo	208	3,51
Grad Osijek	1	0,01
Grad Virovitica	3	0,05
Županija Požega	203	3,43
Upravni kotar Prelog	79	1,33
Upravni kotar Krk	4	0,06
UKUPNO	5911	100

Izvor: Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1921.*, kutija 45, svezak 58

se lakše baviti trgovinom konjima, obradom metala i drva, a pritom valja reći kako je većina hrvatskog stanovništva živjela na selu.²⁷

Tablica 2: Stanovništvo ciganskog materinskog jezika u Savskoj banovini prema popisu 1931.

Kotarevi, gradovi	Broj Roma	Udio Roma u njihovu ukupnom broju u Savskoj banovini (%)	Kotarevi, gradovi	Broj Roma	Udio Roma u njihovu ukupnom broju u Savskoj banovini (%)
Kotar Bjelovar	577	4,03	Kotar Osijek	444	3,10
Grad Bjelovar	36	0,25	Grad Osijek	7	0,04
Kotar Brinje	25	0,17	Kotar Otočac	43	0,30
Kotar Brod	209	1,46	Kotar Pakrac	39	0,27
Grad Brod	6	0,04	Kotar Petrinja	127	0,88
Kotar Čabar	4	0,02	Kotar Pisarovina	435	3,04
Kotar Čakovec	163	1,14	Kotar Požega	88	0,61
Kotar Čazma	116	0,81	Kotar Pregrada	17	0,11
Kotar Daruvar	131	0,91	Kotar Prelog	70	0,49
Kotar Delnice	108	0,75	Kotar Samobor	87	0,60
Kotar Donji Miholjac	556	3,89	Kotar Sisak	47	0,32
Kotar Dugo Selo	38	0,26	Kotar Slatina	804	5,62
Kotar Đakovo	834	5,83	Kotar Slunj	3	0,02
Kotar Đurđevac	507	3,54	Kotar Stubica	62	0,43
Kotar Garešnica	401	2,80	Kotar Sv. Ivan Zelina	88	0,61
Kotar Glina	244	1,70	Kotar Udbina	3	0,02
Kotar Gospić	34	0,23	Kotar Valpovo	709	4,96
Kotar Gračac	15	0,10	Kotar Varaždin	117	0,81
Kotar Grubišno Polje	135	0,94	Grad Varaždin	5	0,03
Kotar Ivanec	57	0,39	Kotar Velika Gorica	453	3,17
Kotar Jastrebarsko	126	0,88	Kotar Vinkovci	611	4,27
Kotar Karlovac	537	3,75	Grad Vinkovci	10	0,07
Grad Karlovac	121	0,84	Kotar Virovitica	297	2,07
Kotar Kastav	12	0,08	Grad Virovitica	87	0,60
Kotar Koprivnica	516	3,61	Kotar Vojnić	88	0,61
Grad Koprivnica	2	0,01	Kotar Vrbovsko	106	0,74
Kotar Križevci	249	1,74	Kotar Vrginmost	64	0,44
Grad Križevci	42	0,29	Kotar Vukovar	745	5,21
Kotar Kutina	24	0,16	Grad Vukovar	1	0,01
Kotar Ludbreg	130	0,91	Kotar Zagreb	555	3,88
Kotar Našice	470	3,29	Grad Zagreb	56	0,39
Kotar Nova Gradiška	95	0,66	Kotar Zlatar	7	0,04
Kotar Novi Marof	25	0,17	Kotar Županja	1.287	9,01
Kotar Novska	14	0,09			
Kotar Ogulin	163	1,14	UKUPNO	14.284	100

Izvor: Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70

²⁷ Prema popisu stanovništva iz 1931. na području Savske banovine bilo je 392.300 stanovnika u gradovima, a na području seoskih općina bilo je 2.312.100 stanovnika (*Naša zemlja*, 1938: 38).

Tablica 3: Broj Roma po kotarevima i gradovima u Savskoj banovini prema popisima stanovništva 1921. i 1931.

Kotar, grad	1921.	1931.	Kotar, grad	1921.	1931.
Kotar Bjelovar	240	577	Kotar Ogulin		163
Grad Bjelovar	3	36	Kotar Osijek	286	444
Kotar Brinje		25	Grad Osijek	1	7
Kotar Brod	22	209	Kotar Otočac		43
Grad Brod	12	6	Kotar Pakrac		39
Kotar Crikvenica	4		Kotar Petrinja	3	127
Kotar Čabar		4	Kotar Piskarovina	11	220
Kotar Čakovec		163	Kotar Požega		88
Kotar Čazma		116	Kotar Pregrada	6	17
Kotar Daruvar	55	131	Kotar Prelog	79	70
Kotar Delnice		108	Kotar Samobor	17	87
Kotar Đakovo	208	834	Kotar Sisak	48	47
Kotar Donji Miholjac	221	556	Kotar Slatina	395	804
Kotar Dugo Selo	57	38	Kotar Slunj		3
Kotar Đurđevac	204	507	Kotar Stubica	24	62
Kotar Garešnica	81	401	Sveti Ivan Zelina		88
Kotar Glina		244	Kotar Udbina		3
Kotar Gospić		34	Kotar Valpovo	329	709
Kotar Gračac		15	Kotar Varaždin	45	117
Kotar Grubišno Polje	104	135	Grad Varaždin	2	5
Ivanec	4	57	Kotar Velika Gorica	21	453
Kotar Jastrebarsko	39	126	Kotar Vinkovci	352	587
Karlovac	14	442	Grad Vinkovci	2	10
Grad Karlovac	2	121	Kotar Virovitica	247	297
Kotar Kastav		12	Grad Virovitica	3	87
Kotar Koprivnica	226	516	Kotar Vojnić	2	183
Grad Koprivnica		2	Kotar Vrbovsko	31	106
Kotar Krapina	12		Kotar Vrginmost		279
Kotar Križevci	56	249	Kotar Vukovar	331	769
Grad Križevci		42	Grad Vukovar	5	1
Kotar Krk	4		Kotar Zagreb	28	555
Kotar Kutina	1	24	Grad Zagreb	19	56
Kotar Našice	287	470	Kotar Zlatar		7
Kotar Ludbreg		130	Kotar Županja	340	1287
Kotar Nova Gradiška	94	95			
Kotar Novi Marof		25	UKUPNO	4611	14.284
Kotar Novska	34	14			

Izvor: Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1931.*: Koncepti raznih podataka koji su traženi na osnovu popisa stanovništva 1931., kutija 60, svezak 77 i 78

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1931. Roma je na području Savske banovine bilo 14.284. Romi su na području Savske banovine najviše živjeli u kotarevima²⁸

²⁸ U ovom radu upotrebljavat ćemo termin »kotarevi« umjesto termina »srezovi« jer se na području Hrvatske upotrebljavala takva terminologija.

Bjelovar, Đakovo, Đurđevac, Karlovac, Slatina, Valpovo, Vukovar, Zagreb i Županja. Na području tih kotareva živjelo je oko 50% romske populacije. Iz rezultata popisa stanovništva iz 1931. vidljivo je da se najveći broj romskog stanovništva nalazio na području Slavonije i Podravine, no pritom valja istaknuti područja kotareva i gradova Zagreb i Karlovac na kojima je živjelo 1269 Roma ili 8,8% od ukupne romske populacije u Savskoj banovini. Iz toga je razvidno da se romsko stanovništvo u većem broju naseljava na područja izvan Slavonije i Podravine, što govori o migracijskom karakteru toga stanovništva. Tek je 373 Roma živjelo u gradovima, dok je ostatak od 97% živio u ruralnim dijelovima Savske banovine. Najviše je Roma na urbanom području živjelo u gradu Karlovcu (njih 121), a najmanje u gradu Vukovaru (samo jedan!) (tablica 2). Najveći broj Roma nalazio se na ruralnim područjima Slavonije i Podravine, a takva »praksa« romskog naseljavanja vidljiva je i u popisu stanovništva iz 1921.

Uspoređujući broj Roma u kotarevima i gradovima na području Savske banovine iz 1921. i 1931. vidljivo je povećanje njihova broja za 209% ili za 9673 Roma (tablica 3). Jedino na području grada Broda i kotara Dugo Selo broj romskog stanovništva 1931. bio je manji u usporedbi s popisom stanovništva iz 1921. U ostalim kotarevima i gradovima Romi su nekoliko puta povećali svoj broj. Na temelju dostupnih podataka teško je zaključiti zašto se romsko stanovništvo 1931. više izjasnilo kao Romi nego deset godina ranije. Zsigurno su određeni utjecaj imale političke i društvene prilike u Jugoslaviji, no smatramo da je veći utjecaj na brojnije izjašnjavanje stanovništva kao Roma imala metodologija popisivanja. U popisu stanovništva iz 1931. postajale su rubrike »materinski jezik« i »narodnost«, a time se razlikovalo između jezika koji osoba govori i njezina osjećaja narodnosti. Upravo time bilo je omogućeno romskom stanovništvu izjašnjavanje kao osoba ciganskog materinskog jezika i jugoslavenske narodnosti, a baš tako se najveći dio njih izjasnio.

Dobna, spolna, vjerska i obrazovna struktura romskog stanovništva na području pokrajine Hrvatske, Slavonije, Međimurja, otoka Krka i općine Kastav prema popisima stanovništva 1921. i Savske banovine prema popisu iz 1931.

Podatke o dobnoj strukturi romskog stanovništva pronašli smo u popisu stanovništva iz 1921., dok u popisu stanovništva iz 1931. takvih podataka o navedenom stanovništvu nema. Podaci iz popisa 1921. govore kako je dobna struktura romskog stanovništva vrlo mlada. Najbrojnija je dobna skupina između 29. i 59. godine života (romsko stanovništvo koje je rođeno u razdoblju od 1861. do 1895.), a u toj dobnoj skupini ukupno su popisana 2003 Roma ili 33% od njihove ukupne populacije u Hrvatskoj. Sljedeća dobna skupina po brojnosti jest ona do 11. godine života (rođeni u razdoblju od 1909. do 1920.) u kojoj je popisano 1928 Roma ili 32% od ukupne romske populacije u Hrvatskoj. Dobne skupine od 12. do 24. i nakon 60. godine života čine treću trećinu romske populacije u Hrvatskoj. U tim dobnim skupina popisana su 1652 Roma ili 27% od njihove ukupne populacije u Hrvatskoj. Kombinirajući dobnu i spolnu strukturu romskog stanovništva vidljivo je da između tih dviju skupina nema veće razlike, što govori o ravnomjernom udjelu romskih muškaraca i žena u dobnoj strukturi (tablica 4).

Tablica 4: Kombinacija dobne i spolne strukture romskog stanovništva prema popisu stanovništva iz 1921.

PODRUČJE	DOBNA SKUPINA																					
	0–6		6–11		12–14		15–17		18–20		21–24		25–59		60 >		Nepoznato		Ukupno			
	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.	M.	Ž.		
Županija Varaždin	6	5	7	7	2	6	1	2	1	4	2	11	12	1	2					35	34	
Županija Zagreb	24	33	22	19	11	6	6	13	7	13	11	8	38	51	10	9					129	152
Županija Modruško-riječka	1	1	7			1	2	5	1	1		1	5	6	2						18	15
Županija Bjelovar-Križevci	84	87	95	84	39	52	32	27	16	43	19	23	159	161	37	27					481	504
Županija Srijem	164	167	186	169	99	62	83	98	56	80	55	76	387	433	88	73	1	1			1119	1159
Županija Virovitica	167	157	188	133	103	76	80	66	45	68	48	53	330	338	65	58		2			1026	951
Županija Požega	22	23	24	13	10	7	2	7	7	6	7	4	31	30	3	7					106	97
Grad Prelog	7	11	9	6	4	2	5	4	2	3		3	8	12	2	1					37	42
Kotar Krk					2						1		1								4	
UKUPNO PO SPOLU	475	484	538	431	270	212	211	222	135	218	143	179	971	1032	209	175	1	3			2955	2954
UKUPNO SPOLOVI	959		969		482		433		353		322		2003		384		4				5909	

Izvor: *Popis stanovništva 1921.*, kutija 45, svezak 58

Ako usporedimo te podatke s onima na području cjelokupne Hrvatske i Kraljevine SHS, vidljive su neke sličnosti. Najbrojnija dobna skupina stanovništva u Hrvatskoj jest ona između 5 i 19 godina starosti, u kojoj je popisano 937.848 osoba ili 34% od ukupnog broja stanovnika Hrvatske. Na razini Kraljevine SHS najbrojnija je skupina od rođenja do 24. godine života, gdje je popisano 6,360.963 osoba ili 54% od ukupnog broja stanovnika u državi.²⁹ Iz tih podataka vidljivo je kako je stanovništvo u državi i na području Hrvatske vrlo mlado, a unutar takve dobne skupine nalazi se i romsko stanovništvo u Hrvatskoj.

Tablica 5: Spolna struktura romskog stanovništva na području Hrvatske u usporedbi sa spolnom strukturom stanovništva u Hrvatskoj i Jugoslaviji prema popisu stanovništva iz 1921. i 1931.

	1921.			1931.		
	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno
Romi	2.955	2.954	5.909	7.319	6.965	14.284
Hrvatska	1,335.490	1,404.398	2,739.888	1,266.356	1,337.277	2,603.633
Jugoslavija	5,733,270	5,959.160	11,692.430	4,828.471	5,053.803	9,882.274

Izvor: *Popis stanovništva 1921.*, kutija 45, svezak 48; *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70; *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1932, str. 385; *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. u Kraljevini Jugoslaviji*, 1937., str. 6–7.

²⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine* (1932: 382–385).

Spolna struktura romskog stanovništva na navedenim hrvatskim područjima bila je vrlo ujednačena. Prema podacima iz popisa 1921. omjer između romskih muškaraca i žena gotovo je identičan, a u popisu iz 1931. nešto je brojniji muški dio te populacije. Usporedimo li romsko stanovništvo na području Hrvatske s ukupnim stanovništvom u Hrvatskoj i Jugoslaviji, dobiveni rezultat je vrlo sličan. Omjer između muškog i ženskog dijela stanovništva na području Hrvatske i Jugoslavije malen je, a pritom je ženskog stanovništva nešto više (taj dio stanovništva čini između 50 i 51%, dok muški dio stanovništva čini od 48 do 49% od ukupnog stanovništva u Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji – vidi tablicu 5).

Većina romologa danas smatra kako vjersko opredjeljenje Roma ovisi o vjerskom opredjeljenju domicilnog stanovništva (Clébert, 1967: 159; Liégeois, 1987: 60–61). Upravo takvu vjersku praksu romskog stanovništva moramo uzeti u obzir prilikom analiziranja njihove vjerske strukture. U popisnoj građi u Hrvatskom državnom arhivu pronašli samo podatke o vjerskoj strukturi romskog stanovništva samo u građi popisa stanovništva iz 1931. Vrlo su zanimljivi podaci iz toga popisa stanovništva kojima se može prikazati vjerska struktura romskog stanovništva na području Savske banovine. Od ukupnog broja popisanih Roma, njih 69% (ili 9874 popisana Roma) izjasnili su se kao pripadnici rimokatoličke vjere, a 30% (ili 4401 popisani Rom) kao pripadnici pravoslavne vjere. Sedam Roma izjasnilo se kao pripadnici grkokatoličke vjere, jedan Rom kao pripadnik islamske vjere, dok se jedan dio Roma nije izjasnio kao pripadnik bilo kakve vjere (tablica 6). Uspoređujući vjersko opredjeljenje Roma u određenom kotaru s vjerskom strukturom stanovništva toga kotara, vidljiv je određeni utjecaj domicilnog stanovništva na vjersko opredjeljenje romskog stanovništva. Od 57 kotareva u kojima je popisano, romsko se stanovništvo u 52 kotara izjasnilo kao pripadnici većinom katoličke vjeroispovijesti. U pet kotareva (Osijek, Slatina, Vinkovci, Vukovar, Županja) Romi su se izjasnili većinom kao pripadnici pravoslavne vjere. Uspoređujući većinsku vjeroispovijest cjelokupnog stanovništva³⁰ s romskim stanovništvom u navedenih pet kotareva vidljivo je kako romsko stanovništvo jedino u kotaru Vukovar slijedi većinsku vjeroispovijest cjelokupnog stanovništva. U ostalim kotarevima pravoslavno je stanovništvo u manjini, no pritom valja napomenuti kako je u materijalima iz popisa 1931. jedino bilo podataka o vjeroispovijesti romskog stanovništva na razini kotareva. Bez podataka o vjeroispovijesti romskog stanovništva na razini općine, nije moguća preciznija analiza odnosa između domicilnoga i romskog stanovništva. Postoji realna mo-

³⁰ U **kotaru Osijek** od ukupno 33.514 stanovnika, 11.916 je pravoslavne (ili 35,5% od ukupnog stanovništva), a 19.580 (ili 58,4% od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjeroispovijesti. U **kotaru Slatina** od ukupno 45.695 stanovnika, 20.232 je pravoslavne (ili 44,2% od ukupnog stanovništva), a 24.294 (ili 53,4% od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjeroispovijesti. U **kotaru Vinkovci** od ukupno 34.825 stanovnika, 4727 stanovnika je pravoslavne (ili 13,5% od ukupnog stanovništva), a 27.034 (ili 77,6% od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjeroispovijesti. U **kotaru Vukovar** od ukupno 36.474 stanovnika, 18.011 je pravoslavne (ili 49,3% od ukupnog stanovništva), a 14.622 (ili 40,08 % od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjeroispovijesti. U **kotaru Županja** od ukupno 34.719 stanovnika, 2.182 je pravoslavne (ili 9,1% od ukupnog stanovništva), a 31.534 (ili 90,8% od ukupnog stanovništva) rimokatoličke vjeroispovijesti. Kao izvor za podatke o vjeroispovijesti stanovništva u kotarevima Savske banovine služili smo se *Definitivnim rezultatima popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, knjiga II: *Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (1938: 84–95).

Tablica 6: Vjerska struktura romskog stanovništva u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931.

Kotarevi, gradovi	Rimokatolici	Pravoslavci	Ostali	Ukupno	Kotarevi, gradovi	Rimokatolici	Pravoslavci	Ostali	Ukupno
K. Bjelovar	535	42		577	K. Ogulin	163			163
Grad Bjelovar	36			36	K. Osijek	23	421		444
K. Brinje	25			25	Grad Osijek	5	2		7
K. Brod	110	96	3	209	K. Otočac	43			43
Grad Brod		6		6	K. Pakrac	34	5		39
K. Čabar	4			4	K. Petrinja	126	1		127
K. Čakovec	163			163	K. Pisarovina	220			220
K. Čazma	106	10		116	K. Požega	88			88
K. Daruvar	85	46		131	K. Pregrada	17			17
K. Delnice	105	2	1	108	K. Prelog	70			70
K. Donji Miholjac	413	143		556	K. Samobor	87			87
K. Dugo Selo	38			38	K. Sisak	47			47
K. Đakovo	494	340		834	K. Slatina	333	471		804
K. Đurđevac	497	10		507	K. Slunj	3			3
K. Garešnica	384	17		401	K. Stubica	62			62
K. Glina	229	15		244	K. Sveti Ivan Zelina	87		1	88
K. Gospić	34			34	K. Udbina	3			3
K. Gračac	15			15	K. Valpovo	624	85		709
K. Grubišno Polje	131	4		135	K. Varaždin	117			117
K. Ivanec	53	4		57	Grad Varaždin	5			5
K. Jastrebarsko	126			126	K. Velika Gorica	453			453
K. Karlovac	442			442	K. Vinkovci	86	498	3	587
Grad Karlovac	120		1	121	Grad Vinkovci		10		10
K. Kastav		12		12	K. Virovitica	235	62		297
K. Koprivnica	508	8		516	Grad Virovitica	87			87
Grad Koprivnica	2			2	K. Vojnić	183			183
K. Križevci	228	21		249	K. Vrbovsko	103	3		106
Grad Križevci	42			42	K. Vrginmost	279			279
K. Kutina	17	7		24	K. Vukovar	27	742		769
K. Ludbreg	57	73		130	Grad Vukovar		1		1
K. Našice	337	133		470	K. Zagreb	554	1		555
S. Nova Gradiška	84	11		95	Grad Zagreb	50	6		56
S. Novi Marof	25			25	K. Zlatar	7			7
S. Novska	14			14	K. Županja	194	1.093		1287
					UKUPNO	9874	4401	9	14.284

Izvor: *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70

gućnost da je unutar pojedine općine stanovništvo većinski opredijeljeno za jednu vjeroispovijest, a da je na razini kotara ukupno stanovništvo opredijeljeno za drugu vjeroispovijest. Imajući to na umu zanimljivo je analizirati slučaj kotara Županje gdje su od 34.719 stanovnika 2182 stanovnika bila pravoslavne vjeroispovijesti. Upravo od ta 2182 stanovnika 1093 (ili 50,09%) činili su Romi. Iz navedenoga može se zaključiti kako se većinski dio romskog stanovništva vjerski opredjeljivao prema dominantnoj vjeroispovijesti domicilnog stanovništva, no postoje primjeri koji ukazuju na određenu vjersku zasebnost romskoga spram domicilnoga (većinskog) stanovništva.

Tablica 7: Obrazovna struktura romskog stanovništva na području pokrajine Hrvatske prema popisu stanovništva iz 1921.

	Nepismenost	Djelomična pismenost	Potpuna pismenost	Ukupno
Muškarci	2434	10	156	2600
Žene	2505	14	241	2760

Izvor: *Popis stanovništva 1921.*, kutija 45, svezak 58

Prije svega valja istaknuti kako se u popisnim materijalima iz popisa stanovništva 1921. nije precizno bilježio stupanj pismenosti romskog stanovništva. Tako u 355 romskih muškaraca i 194 romskih žena u popisnim materijalima iz 1921. nismo pronašli zabilježen stupanj pismenosti. Ukupni zbroj Roma kojima nije zabilježena pismenost bio je 549, što govori o nedovoljno razrađenoj metodologiji popisivanja prilikom provođenja popisa stanovništva 1921. Iz zabilježenih podataka o stupnju pismenosti može se stvoriti slika o obrazovnoj strukturi romskog stanovništva. Od ukupno 5360 popisanih Roma njih 4939 ili 92,14% je nepismeno; pritom je u žena postotak nepismenih 90,76%, a u muškaraca 93,61%. Postotak djelomično pismenih tj. onog dijela romskog stanovništva koji zna samo čitati iznosi 0,44%, a taj je postotak približno zastupljen u objema spolnim skupinama. Postotak pismenih Roma vrlo je nizak te iznosi 7,4%, pritom u žena on iznosi 8,7%, a u muškaraca 6%. Uspoređujući obrazovnu strukturu romskog stanovništva s obrazovnom strukturom cjelokupnog stanovništva Savske banovine³¹ vidljive su velike razlike. Romsko stanovništvo bilo je gotovo potpuno nepismeno u usporedbi s cjelokupnim stanovništvom Savske banovine! Ti podaci govore o vrlo lošoj obrazovnoj strukturi romskog stanovništva, čime se dijelom može objasniti marginalni društveni položaj romskog stanovništva u Hrvatskoj.

³¹ Na području Savske banovine prema popisu stanovništva iz 1921. obrazovna struktura bila je sljedeća: potpuna pismenost – 65,8%, djelomična pismenost – 1,1%, nepismenost – 33,1%. Valja istaknuti kako su ti podaci proračunati na temelju podataka iz popisa stanovništva 1921. za područje Savske banovine. Podaci su uzeti iz knjige *Naša zemlja* (1938: 35).

Oblici narodnosnog opredjeljivanja romskog stanovništva u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931.

Unutar fonda Zavoda za statistiku koji se čuva u Hrvatskom državnom zavodu u Zagrebu pronašli smo dvije statističke tablice koje daju podatke o narodnosti i materinskom jeziku popisivanog stanovništva u ožujku 1931. Između podataka u tim dvjema tablicama postoji malena razlika u romskom opredjeljivanju za cigansku i jugoslavensku narodnost.

Prva tablica koju smo pronašli naslovljena je kao »Tabela VI. Banovinske, gradske i sreske za Savsku Banovinu« (u ovom radu nazvali smo je »Narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931.«) i sadrži podatke o narodnosnom opredjeljivanju romskog stanovništva na prostoru Savske banovine prema popisu stanovništva iz 1931. U toj tablici vidljivo je da se romsko stanovništvo većinom izjasnilo kao pripadnici jugoslavenske narodnosne zajednice, i to njih 12.486 ili 87% od ukupne romske populacije u Savskoj banovini. Jedino na području kotara Kastav ukupno popisanih dvanaest Roma nije se izjasnilo kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, već kao pripadnici ciganske narodnosti. Taj primjer ukazuje na to kako je jedna manja skupina Roma na prostoru koji je rijetko naseljen romskim stanovništvom bila dovoljno svjesna svoje narodnosti izjašnjavajući se kao pripadnici ciganske narodnosti. Zanimljivo je da se 99% romskog stanovništva koje je živjelo na području gradova izjasnilo kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, a jedino u gradu Osijeku od sedmero popisanih Roma, njih troje se izjasnilo kao pripadnici ciganske narodnosti. Na ruralnim područjima romsko se stanovništvo u većem broju izjasnilo kao pripadnici ciganske narodnosti. Iz tih podataka vidljiv je veći stupanj asimilacije romskog stanovništva na području gradova, vjerojatno jer su na tim područjima mehanizmi utjecaja većinske (jugoslavenske) vlasti izraženiji. Drugu skupinu Roma čine oni koji su se izjasnili kao pripadnici ciganske narodnosne zajednice: tako se izjasnilo njih 1336 ili 9% od ukupne romske populacije na prostoru Savske banovine. Upravo na ruralnim područjima kotara Osijeka i Županje, Romi su se u najvećem broju izjasnili kao pripadnici ciganske narodnosti (u tim dvama kotarevima kao pripadnici ciganske narodnosti izjasnilo se 1136 Roma ili 85% od ukupno izjašnjenog stanovništva ciganske narodnosti). Pod skupinom Roma Uhlik vjerojatno smješta nomadsku komponentu rumunjskih Cigana koji su u tom razdoblju bili naseljeni na području od Podunavlja do Podravine (*Hrvatska enciklopedija*, 1942: 749). Treću skupinu Roma čine oni koji su se izjasnili kao pripadnici rumunjske narodnosne zajednice, i to njih 351 ili 2% od ukupne romske populacije u Hrvatskoj. Oni se nalaze na graničnim područjima s Mađarskom na područjima kotareva Bjelovar, Garešnica, Pakrac, Slatina, Valpovo i Virovitica. U tu skupinu Roma uvrstili bismo Cigane-koritare koje Fancev opisuje kao Cigane koji se ne sele i govore rumunjskim jezikom, a vjerojatno ta romska (ciganska) plemena Uhlik naziva rumunjskim Ciganima koji žive na području od Podunavlja do Podravine (*Hrvatska enciklopedija*, 1942: 749; *Narodne novine*, br. 267, 18. studeni 1912: 3). Četvrtu skupinu Roma čine oni koji su se izjasnili kao pripadnici mađarske narodnosti, njih 20 ili 0,14% od ukupne romske populacije na području Hrvatske. Ti Romi nalaze se na području kotareva Bjelovar, Đurđevac, Koprivnica, Valpovo i Za-

greb. U rubriku »ostale narodnosti« smjestili smo 88 Roma koji su se izjasnili kao pripadnici turske narodnosne zajednice, dva Roma koji su se izjasnili kao pripadnici talijanske narodnosne zajednice te jednog Roma koji se izjasnio kao pripadnik ruske narodnosne zajednice (tablica 8). Iz navedenih podataka vidljivo je da se većina romskog stanovništva izjasnila kao pripadnici jugoslavenske narodnosne zajednice, a manje od 10% od ukupne romske populacije na prostoru Savske banovine izjasnilo se kao pripadnici ciganske narodnosti.

Tablica 8. Narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931.

Kotarevi, gradovi	Ciganska	Jugoslavenska	Mađarska	Rumunjska	Ostali	Ukupno
Kotar Bjelovar	61	446	1	69		577
Grad Bjelovar		36				36
Kotar Brinje		25				25
Kotar Brod	49	160				209
Grad Brod		6				6
Kotar Čabar		4				4
Kotar Čakovec		163				163
Kotar Čazma		116				116
Kotar Daruvar	5	126				131
Kotar Delnice		108				108
Kotar Donji Miholjac		556				556
Kotar Dugo Selo	30	8				38
Kotar Đakovo	16	818				834
Kotar Đurđevac	33	473	1			507
Kotar Garešnica		216		185		401
Kotar Glina		244				244
Kotar Gospić		34				34
Kotar Gračac		15				15
Kotar Grubišno Polje		135				135
Kotar Ivanec		57				57
Kotar Jastrebarsko		126				126
Kotar Karlovac		442				442
Grad Karlovac		121				121
Kotar Kastav	12					12
Kotar Koprivnica		503	13			516
Grad Koprivnica		2				2
Kotar Križevci	19	230				249
Grad Križevci		42				42
Kotar Kutina		24				24
Kotar Ludbreg		130				130
Kotar Našice	92	377			1	470
Kotar Nova Gradiška	9	86				95
Kotar Novi Marof		25				25
Kotar Novska		14				14
Kotar Ogulin		163				163
Kotar Osijek	160	284				444
Grad Osijek	3	4				7
Kotar Otočac	9	34				43
Kotar Pakrac		38		1		39

Kotarevi, gradovi	Ciganska	Jugoslavenska	Mađarska	Rumunjska	Ostali	Ukupno
Kotar Petrinja		127				127
Kotar Pizarovina	15	205				220
Kotar Požega		88				88
Kotar Pregrada		17				17
Kotar Prelog		64			6	70
Kotar Samobor	50	37				87
Kotar Sisak		47				47
Kotar Slatina	48	668		86	2	804
Kotar Slunj		3				3
Kotar Stubica		62				62
Kotar Sv. Ivan Zelina		88				88
Kotar Udbina	1	2				3
Kotar Valpovo	36	668	4	1		709
Kotar Varaždin		117				117
Grad Varaždin		5				5
Kotar Velika Gorica	30	423				453
Kotar Vinkovci	100	487				587
Grad Vinkovci		10				10
Kotar Virovitica	101	187		9		297
Grad Virovitica		87				87
Kotar Vojnić	61	122				183
Kotar Vrbovsko	1	105				106
Kotar Vrginmost		279				279
Kotar Vukovar	164	605				769
Grad Vukovar		1				1
Kotar Zagreb	2	553				555
Grad Zagreb		55	1			56
Kotar Zlatar		7				7
Kotar Županja	229	976			82	1287
UKUPNO	1336	12486	20	351	91	14284

Izvor: *Popis stanovništva 1931.*: Banovinska, gradske i sreske za Savsku banovinu, kutija 53, svezak 66

Analizirajući podatke o ciganskom narodnosnom opredjeljenju iz tablice 8, Narodnosno opredjeljenje romskog stanovništva u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931. zajedno s tablicom 9, Stanovništvo po narodnosti i materinskom jeziku prema popisu stanovništva iz 1931., vidljiva je razlika u podacima. Tako je u prvoj tablici naveden broj od 1336 za pripadnike ciganske narodnosti, a u drugoj tablici 1356 za pripadnike te narodnosti. Tu razliku u podacima ne možemo valjano objasniti već je smatramo posljedicom kasnijih pogrešnih statističkih izračuna koji su se vodili i u vrijeme NDH.³² Analizom druge tablice vidljivo je da se kao romsko stanovništvo na područjima Savske, Dravske i Primorske banovine u prosjeku izjašnjavalo oko 10% od ukupne populacije u tim banovinama. Na razini Kraljevine SHS kao romsko se stanov-

³² U popisnim materijalima iz popisa 1921. i 1931. koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu dio njih rađen je u vrijeme NDH. Znakovito je što smo u tim materijalima pronašli koncepte popisa broja Cigana na temelju popisa iz 1921. i 1931. Vjerojatno su vlasti u NDH tražile podatke o broju Roma koje je statistički zavod zatim izradio. Navedene podatke našli smo u kutiji 60, svesci 77 i 78 te u kutiji 63, svezak 81.

ništvo izjasnilo (kao pripadnici ciganske narodnosti) oko 41% od njihove ukupne populacije. Uspoređujući navedene narodnosti u tablici vidljivo je da su se pripadnici njemačke, mađarske, turske i arnautske (albanske, D. V.) narodnosti na području Savske banovine u manjem broju izjašnjavali kao pripadnici svoje narodnosti, a u većem broju kao pripadnici svoga materinskog jezika.³³ Jedino je broj pripadnika jugoslavenske narodnosti veći od broja pripadnika te narodnosti kojima je jugoslavenski materinski jezik (tablica 9). Upravo nam ti podaci govore da su se pripadnici manjinskih zajednica većinom narodnosno izjašnjavali kao pripadnici većinske (jugoslavenske) narodnosti, a u manjem broju kao pripadnici vlastite narodnosti. Romska manjinska zajednica najviše je slijedila navedenu praksu. Razloge takvog stanja, prije svega odnos većinske skupine prema manjinskoj, tek treba istražiti, a kao model takvog budućeg istraživanja treba analizirati i položaj romske manjinske skupine.

Tablica 9: Stanovništvo po narodnosti i materinskom jeziku prema popisu stanovništva iz 1931.

Narodnost	Broj	Materinski jezik	Broj	Materinski jezik	Broj	Materinski jezik	Broj	Materinski jezik
Jugoslavenska	2.563.871	2.491.893	1.113.975	1.101.815	898.162	897.447	12.386.773	11.888.516
Slovenačka		34.765		1.077.679		2.155		1.135.410
Čehoslovačka	35.372	43.728	2.190	2.386	479	539	110.662	129.320
Njemačka	43.977	80.501	21.454	28.998	265	739	415.641	499.969
Mađarska	36.679	54.754	3.728	7.961	101	223	392.340	468.185
Talijanska	4.261	4.170	502	414	1.713	1.580	9.342	9.370
Turska	69	163	5	36	6	28	105.630	132.928
Arnautska	138	736	75	271	70	91	303.699	482.009
CIGANSKA	1.356	14.284	61	515	20	215	28.802	70.225

Izvor: *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70

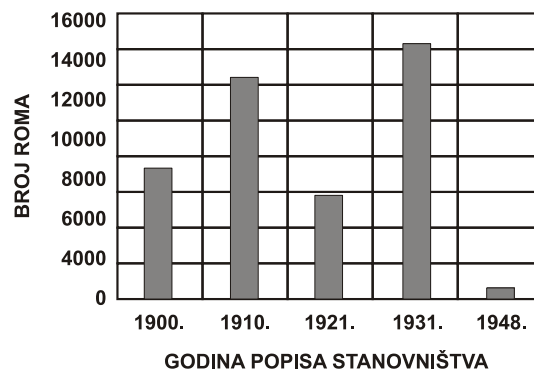
Usporedba broja Roma na području Hrvatske i Europe u razdoblju od 1900. do četrdesetih godina 20. stoljeća

Prilikom analiziranja kretanja broja romskog stanovništva na području Hrvatske valja ustvrditi kako se područje Hrvatske odnosi na područja Hrvatske i Slavonije unutar Austro-Ugarske države u razdoblju od 1900. do 1910., na područje provincije Hrvatske u razdoblju od 1921. do 1931., zatim na područje Savske banovine u razdoblju od 1931. te područje Narodne Republike Hrvatske prema popisu stanovništva iz

³³ 54% Nijemaca izjasnilo se kao pripadnici svoje narodnosti, Mađari 66%, Turci 42%, a Albanci 18%, a upravo su Cigani s 9% činili skupinu stanovništva koja se u najmanjem broju izjasnila kao pripadnik vlastite narodnosti.

1948.³⁴ Analiziranjem prikazanih podataka o kretanju romskog stanovništva na području Hrvatske u razdoblju od 1900. do 1948. vidljive su velike promjene u njihovu demografskom kretanju. U razdoblju do Prvoga svjetskog rata romsko stanovništvo povećalo je svoj broj za 5058 Roma ili za 70,16%, no nakon rata broj tog dijela stanovništva pada za 6356 ili 51,81%. Takav negativni pad u kretanju romskog stanovništva promijenjen je u razdoblju od 1921. do 1931. kada se broj povećava za 8373 Roma ili za 141,65%. Popis stanovništva nije se proveo 1941. te podaci iz sljedećeg popisa pokazuju izrazit pad u broju romskog stanovništva: njihov broj pada za 13.879 ili za -97,16% (slika 1). Vidljivo je kako se u razdoblju od 1900. do 1948. broj Roma u Hrvatskoj smanjio za 94,38%, a takav pad u broju stanovnika može se objasniti posljedicama dvaju svjetskih ratova koji su se dogodili u tom razdoblju. Pritom valja istaknuti kako se romsko stanovništvo u većoj mjeri izjašnjava kao romsko (cigansko) upravo u razdoblju mira i sigurnosti kao što je to bilo u vrijeme popisa stanovništva 1931. Petnaestak godina kasnije kao pripadnici Roma izjasnilo se na području Hrvatske tek nešto više od 400 Roma, što je značajni pad njihova broja. Broj ubijenih ili odseljenih Roma, kao posljedica Drugoga svjetskog rata, nije moguće u potpunosti utvrditi analiziranjem popisa stanovništva, no vidljivi su značajni demografski gubici romske populacije.

Slika 1: Kretanje broja romskog stanovništva na području Hrvatske u razdoblju 1900.–1948.

Izvor: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 52; *Popis stanovništva 1921.*, kutija 47, svezak 60; *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70; *Rezultati popisa stanovništva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji od 15. marta 1948.: stalno stanovništvo po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću*, br. 40.

Usporedimo li broj Roma na području Hrvatske s nekim europskim zemljama, vidljivo je da se na području Hrvatske nalazi manji broj tog stanovništva. Upravo na

³⁴ Iz navedenoga je vidljivo kako donosimo broj Roma samo na pojedinim dijelovima Hrvatske, ovisno o dostupnosti izvora, tj. u navođenju ukupnog broja Roma u razdoblju od 1900.–1921. nismo uračunali njihov broj na području Dalmacije i Istre, a u razdoblju od dvadesetih do tridesetih nismo uračunali broj Roma na područjima Primorske i Dunavske banovine te dijelova koji su se tada nalazili u sastavu Italije. Navedeni podaci ponajprije se odnose na povijesno područje Banske Hrvatske, a tek od popisa 1948. može se sustavno pratiti kretanje Roma na cjelovitom području Hrvatske.

području Rumunjske nalazilo se 1931. desetak puta više romskog stanovništva u usporedbi s područjem Hrvatske. Unutar Jugoslavije Hrvatska je zajedno s područjem Slovenije bila manje naseljena romskim stanovništvom: njihov se broj kretao između 500-tinjaka na području Slovenije i 14.000 na području Hrvatske. Valja istaknuti kako je područje Srbije i Makedonije činilo područje njihova brojnijeg naseljavanja, gdje se njihov broj kretao između 20.000 i 40.000 (tablica 10).

Tablica 10: Broj Roma na području Hrvatske i odabranih europskih zemalja u razdoblju od 1900. do četrdesetih godina 20. stoljeća

	1900-ih	1910-ih	1920-ih	1930-ih	1940-ih
Hrvatska	7.209	12.267	5.911	14.284	405
Srbija	13.412		31.163	36.000	52.115
Makedonija		29.803	14.489	24.494	19.500
Slovenija			573	515	46
Bosna i Hercegovina				1.284	442
Jugoslavija			34.919	70.225	72.671
Mađarska		9.799		7.841	18.640
Čehoslovačka			7.284	29.587	
Ukrajina				1.601	
Rumunjska				262.501	

Izvori: *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 52; Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1921.*, kutija 47, svezak 60; *Popis stanovništva 1931.*, kutija 55, svezak 70; *Rezultati popisa stanovništva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji od 15. marta 1948.*: stalno stanovništvo po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću, br. 40; Seewann, Dippold, 1997, str. 201–203, 332–333, 341, 377–379; Kuster, 1928, str. 15; Žerjavić, 1989, str. 138–139; Poulton, 2000, str. 85.

Statistički izračun stvarnog broja romskog stanovništva 1921. i 1931. na području Hrvatske

Popisi stanovništva iz 1921. i 1931. nisu se provodili na jedinstvenom području Hrvatske već na nekoliko manjih (regionalnih) dijelova. Popis stanovništva 1921. provodio se na području pokrajina Hrvatske, Slavonije, Međimurja s otokom Krkom i pokrajine Dalmacije. Na području Istre i u nekim dijelovima Dalmacije popisi stanovništva 1921. i 1931. nisu se provodili jer su ta područja bila unutar talijanske države. Sljedeći popis stanovništva provodio se s novim upravnim jedinicama – banovinama, čime je prostor današnje Hrvatske podijeljen na područje Savske, Primorske i Zetske banovine. Upravo zbog navedene teritorijalne nejedinstvenosti hrvatskog područja potrebno je oprezno pristupiti izračunu stvarnog broja romskog stanovništva prema popisima stanovništva iz 1921. i 1931. koje se nalazilo na području današnje Hrvatske.

Popis stanovništva 1921. provodio se na području pokrajine Hrvatske (područja Hrvatske, Slavonije, Međimurja i otoka Krka) i pokrajine Dalmacije. Područje pokrajine Hrvatske činilo je sedam županija u kojima je popisano 5911 Roma. Jedino se neka područja Srijemske županije danas ne nalaze na području Hrvatske. To su područja upravnih kotara Iloka, Irig, Mitrovica, Ruma, Stara Pazova, Šid i Zemun. Na području

upravnog kotara Iloka broj Roma iznosio je 246, Irigu 32, Mitrovici 45, Rumi 111, Staroj Pazovi 387, Šidu 10 i Zemunu 227. Tome moramo pribrojiti romsko stanovništvo na području gradova koji se danas ne nalaze na području Hrvatske. To su gradovi Mitrovica gdje je popisano 48 Roma i Srijemski Karlovci gdje su popisana 4 Roma.³⁵ Ukupan broj Roma koji se nalazio u upravnim kotarevima i gradovima izvan područja današnje Hrvatske iznosi 1110. Ako taj broj oduzmemo od ukupnog broja popisanih Roma koji je 5911, taj brojci dodamo brojku od 4 Roma koji su popisani na području kotara Crikvenica,³⁶ dobivamo brojku od 4805 Roma koji su se nalazili na području današnje Hrvatske u vrijeme popisa stanovništva 1921. Na području pokrajine Dalmacije nije popisani ni jedan Rom, tako da na temelju dostupnih podataka možemo zaključiti kako se 1921. na području današnje Hrvatske nalazilo 4805 Roma.

Popis stanovništva 1931. provodio se na području Savske, Primorske i Zetske banovine, koje je činilo velik dio područja današnje Hrvatske. Ovdje ističemo da smo u popisnoj građi našli podatke o broju Roma samo na razini kotareva, dok podataka o broju Roma na razini općina nije bilo. Upravo zbog toga nedostatka ne možemo sa sigurnošću izdvojiti područja koja su se nalazila unutar ili izvan Savske banovine, a danas se nalaze ili ne nalaze unutar Hrvatske, na kojima je popisani određen broj romskog stanovništva. Takva su područja na dunavskoj granici između tadašnje Savske i Dunavske banovine (npr. područje Iloka i dio Baranje nalazili su se na području Dunavske banovine) (Boban, 1995: 30–37). Iz navedenih razloga zadržat ćemo brojku od 14.284 popisanih Roma na području Savske banovine i njoj ćemo pridodati brojku od 20 popisanih Roma na području kotara Splita i 10 Roma na području kotara Imotski koji su bili dijelovi Primorske banovine.³⁷ Na današnjim područjima Hrvatske koji su se 1931. nalazili unutar Zetske banovine, nije bio popisani ni jedan Rom.³⁸ Iz navedenih podataka može se dobiti brojka od 14.314 Roma koji su se nalazili na području današnje Hrvatske u vrijeme popisa stanovništva 1931. Ako tu brojku od 14.314 Roma usporedimo s brojkom od 14.879 Roma koji su se nalazili na području Banovine Hrvatske,³⁹ možemo zaključiti kako se prema popisnim materijalima broj Roma na području Hrvatske kretao između 14.000 i 15.000. Napominjemo vjerojatnost da se dio Roma nije izjasnio kao pripadnik svoje narodnosti, a dio njih zbog svog nomadskog karaktera života nije ni bio popisani.

³⁵ Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1921.*, kutija 45, svezak 58.

³⁶ Ovaj podatak o 4 Roma nismo pronašli u izvornim popisnim materijalima iz 1921. već u kutiji 60 u kojoj su izrađeni koncepti podataka o broju Cigana na području Savske banovine i to na temelju popisa stanovništva iz 1921. i 1931. (vidi: Hrvatski državni arhiv, *Popis stanovništva 1931. g.: Koncepti raznih podataka koji su traženi na osnovu popisa stanovništva 1931.*, kutija 60, svezak 77 i 78).

³⁷ Na području Primorske banovine 1931. popisano je 215 Roma i to na području kotara Imotski – 10, Konjic – 87, Mostar – 30, Split – 20, Stolac – 68; *Popis stanovništva 1931. g.: prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti i materinskom jeziku* – tabele 4, 5; kutija 55, svezak 70.

³⁸ *Popis stanovništva 1931. g.: Prisutno stanovništvo po vjeroispovijesti i materinskom jeziku* – tabele 4, 5; kutija 55., sv. 70

³⁹ Valja istaknuti kako je područje Banovine Hrvatske bilo veće od područja Savske banovine, a time je u navedeni broj Roma na području Banovine Hrvatske ušao i onaj broj romskog stanovništva koji je živio izvan današnjeg područja Hrvatske, primjerice područja u BiH (*Godišnjak banske vlasti...*, 1940: 297).

Zaključak

Rezultati dobiveni analizom podataka iz popisa stanovništva 1921. i 1931. pokazuju neka demografska obilježja romske manjine na prostoru Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata. Na području Kraljevine Jugoslavije romsko je stanovništvo u manjem broju živjelo na području današnje Hrvatske, a njihov broj se tridesetih godina kretao između 14.000 i 15.000. Romi su u međuratnom razdoblju najviše naselili ruralna područja Istočne Slavonije i Podravine, a u manjem broju prostor Kvarnera, Like i Krbave. Najveći dio Roma bio je rimokatoličke vjere, a pritom je omjer između muške i ženske populacije bio podjednak. Veći dio romskog stanovništva izjasnio se 1931. kao pripadnici jugoslavenske narodnosti, dok se tek manji dio izjasnio kao pripadnici ciganske (romske) narodnosti, što govori o relativno uspješnom procesu asimilacije toga dijela stanovništva. Jedan od uzroka teškog položaja romske manjine na prostoru Hrvatske jest to što je više od 90% njihove populacije bilo potpuno nepismeno, što je u velikoj mjeri onemogućavalo njihovu kulturnu i gospodarsku integraciju u hrvatsko društvo. Podaci dobiveni iz popisa stanovništva 1921. i 1931. vrijedan su i koristan izvor za proučavanje povijesti romske manjine na području Hrvatske između dva svjetska rata. Oni potvrđuju i dijelom razjašnjavaju marginalan položaj te manjine u odnosu prema većinskom stanovništvu. Upravo odnos većinskog stanovništva prema romskoj manjini tijekom Drugoga svjetskog rata moći će se potpunije shvatiti ako upoznamo povijest te manjine između dva svjetska rata.

IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, fond Zavoda za statistiku 1875.–1948., sign. 367.2, kutije 45, 53 (svezak 66, 67, 68), 50 (svezak 70), 62 (svezak 80), 63 (svezak 81), 60 (svezak 77, 78), 47 (svezak 60).
- Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine* (1924). Sarajevo: Direkcija državne statistike.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine* (1932). Sarajevo: Direkcija državne statistike.
- Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji* (1931). Beograd: Direkcija državne statistike.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga I: Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva* (1937). Beograd: Direkcija državne statistike.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji, knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (1938). Beograd: Direkcija državne statistike.
- Rezultati popisa stanovništva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji od 15. marta 1948.*, br. 40: *Stalno stanovništvo po polu i grupama starosti u kombinaciji sa narodnošću i pismenošću* (1949). Beograd: Savezni statistički ured.
- Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948.*, knjiga IX: *Stanovništvo po narodnosti* (1954). Beograd: Savezni statistički ured.
- Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* (1914). Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured.
- Narodne novine*, 1912., 1920.–1921., 1931.

Narodne novine, 18. prosinca 1920., br. 289: 1. *Narodne novine*, 14. veljače 1931., br. 38: 1.; *Narodne novine*, 10. ožujka 1931., br. 58: 1–5.

Jutarnji list, 1920.–1921., 1931.

LITERATURA

- ANDREJKA, R. (1937). *Doneski k zgodovini uradne statistike v Jugoslaviji*. Beograd: Direkcija državne statistike.
- BANAC, I. (1995). *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux.
- BERNADAC, C. (1981). *Zaboravljeni holokaust*. Zagreb: Globus.
- BOBAN, Lj. (1995). *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*. Zagreb: Školska knjiga.
- CLEBERT, J.-P. (1967). *Cigani*. Zagreb: Stvarnost.
- DUKOVSKI, D. (1996). »S ruba istarskog međuratnog društva: romske obitelji u Istri 1918.–1938.«, *Radovi*, br. 26., str. 237–244.
- ĐURIĆ, R. (1987). *Seobe Roma*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- ERŽEŠNIK, D. (1983). *Sumarni inventar Zavoda za statistiku 1875.–1948*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939. – 26. kolovoza 1940.* (1940). Zagreb.
- GOLDSTEIN, I. [et al.] (1996). *Hrvatske županije kroz stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- GOLDSTEIN, I. (2003). *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber.
- HORVAT, J. (1984). *Živjeti u Hrvatskoj: 1900.–1941.: (zapisci iz nepovrata)*. Zagreb: Sveučilišna naklada liber.
- HORVAT, J. (1990). *Politička povijest Hrvatske*, II. Zagreb: August Cesarec.
- HORVAT, R. (1992). *Hrvatska na mučilištu*. Zagreb: Školska knjiga.
- HRVATIĆ, N., IVANČIĆ, S. (2000). »Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, br. 2–3, str. 251–266.
- Hrvatska enciklopedija*, sv. III (1942). Zagreb: Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda.
- KOVAČIĆ, I. G. (1939). »Posljednji slobodnjaci«, *Hrvatska revija*, br. 10, str. 540–543.
- KUSTER, F. J. (1928). *Glavni demografski podatci o Kraljevini Srbiji*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine SHS.
- LENGEL-KRIZMAN, N. (2003). *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942*. Zagreb: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac.
- LIEGEOIS, J.-P. (1986). *Gypsies – an illustrated history*. London: Al Saqi Books.
- LIEGEOIS, J.-P. (1987). *Gypsies and Travellers*. Strasbourg: Council for cultural co-operation.
- Naša zemlja*, dio I: *Geopolitički pregled Jugoslavije* (1938). Zagreb: Jugoslavensko nakladno d.d. Obnova.
- PAVLAKOVIĆ, V. (1939). *Politička, administrativna i ekonomska struktura Banovine Hrvatske*. Zagreb: Štamparija grafika.
- PEUKERT, D. J. K. (1987). *Inside nazi Germany: conformity, opposition and rasism in everyday life*. New Haven – London: Yale University Paper.
- PONGRAC, Z. [ur.] (2003). *Gjelem, gjelem: zbirka ciganskih ili romskih pjesama i melodija: (s pregledom povijesti i glazbe Roma)*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor – Profil international – Centar kulture Roma Hrvatske »Romano Centro«.

POULTON, H. (2000). *Who are Macedonians?* London: Hurst & Company.

Pravilnik za izvršenje popisa stanovništva, poljoprivrednih gazdinstava (gospodarstava) i stoke u Kraljevini Jugoslaviji na dan 31 mart 1931 godine (sa Zakonom o popisu) (1935). Beograd: Direkcija državne statistike.

SEEWANN, G., DIPPOLD, P. (1997). *Bibliographischen Handbuch der ethnischen Gruppen Südoosteneuropas*, B. 1. München: R. Oldenbourgh.

ŠIFTAR, V. (1970). *Cigani: minulost v sedanjosti*. Murska Sobota: Pomorska založba.

Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (1897, 1917, 1924). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ŽERJAVIĆ, V. (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo.

Danijel Vojak

ROMA IN THE POPULATION CENSUSES OF 1921 AND 1931 ON THE TERRITORY OF CROATIA

SUMMARY

The author's aim in this paper is to analyse the demographic structure of the Roma population on the territory of Croatia, Slavonia and Medimurje in the period between the two world wars. Statistical analytic methods are applied that indicate the age, gender, educational and religious structure of the Roma population in Croatia. The number of Roma on the territory of Croatia in the period between the two world wars was somewhere between 6,000 and 15,000. Most of the Roma were permanently settled and only a small part continued to carry on a nomadic life style. According to the analysed data, the Roma population was concentrated mostly in the area of Eastern Slavonia and in Podravina, whereas Dalmatia, the Croatian littoral, Lika and Krbava had a lower proportion of Roma. The Roma population lived mostly in rural settlements; only a small part lived in urban areas: Zagreb, Karlovac and Varaždin. The author emphasises the equal proportions of males and females in the Roma population, as well as their very young age structure. The majority of the Roma population accepted the dominant religion of the population of the territory in which it settled, and thus most of the Roma declared themselves as members of the Roman Catholic Church, and only a small part as Eastern Orthodox Christians. The author notes that most Roma were illiterate, and that only a small part was totally or partially literate. He emphasises that only a third of the Roma declared themselves as members of the Roma ethnic group, which indicates a low level of mutual connections and the progress of the assimilation process. Based on the population censuses of 1921 and 1931, the author concludes that as a young, illiterate and mutually non-connected group, the Roma population found itself on the margins of Croatian society, and that precisely this marginality was to become a target of the assimilation policies implemented by the regime of the WWII Independent State of Croatia.

KEY WORDS: Roma, Gypsies, Croatia, demographic structure, population census

Danijel Vojak

LES ROMS DE CROATIE DANS LES RECENSEMENTS DE 1921 ET 1931

RÉSUMÉ

Cet article a pour objet l'analyse de la structure démographique de la population rom sur le territoire de la Croatie, et plus précisément des régions de Slavonie et Međimurje, dans la période de l'entre-deux-guerres. A l'issue de son analyse statistique des données, l'auteur présente la structure par âges, sexes, niveau d'études et religion, de cette population. Durant la période de l'entre-deux-guerres, la Croatie comptait entre 6.000 et 15.000 Roms, dont le plupart possédaient un domicile fixe, et une petite partie seulement avait conservé ses habitudes de vie nomade. D'après les données analysées, la population rom était la plus nombreuse dans la région de Slavonie orientale et en Podravina, mais en revanche pratiquement absente des régions de Dalmatie, Hrvatsko Primorje, Lika et Krbava. Les Roms vivaient pour la plupart en zones rurales, et une petite partie seulement résidait dans des villes, à savoir Zagreb, Karlovac et Varaždin. L'auteur souligne la répartition égale entre hommes et femmes de cette population dont la structure par âges fait ressortir qu'elle est très jeune. La plupart des Roms ayant adopté la religion dominante dans la région où ils se trouvent, ils se déclarent majoritairement catholiques romains, et seule une petite partie se déclare comme orthodoxe. L'auteur souligne que la plupart des Roms était analphabète, tandis que seul un petit nombre savait plus ou moins bien lire et écrire. Un tiers seulement des Roms se déclarent comme Tziganes, ce qui reflète une faible cohésion au sein de cette communauté, engagée dans un processus d'assimilation déjà avancé. S'appuyant sur son analyse des résultats des recensements de 1921 et 1931, l'auteur conclut que la population rom, jeune, illettrée et peu unie, se trouvait marginalisée dans la société croate, ce qui va faire d'elle la cible de la politique d'assimilation de l'Etat Indépendant Croate (NDH).

MOTS CLÉS : Roms, Tziganes, Croatie, démographie, recensement